

Hristin Lalev
(Bulgaria, Sofia)

On the Emergence of the Semi-independent Domain of Belota

Abstract: At the end of the 12th and the beginning of the 13th century, the domain of Belota emerged over a portion of territory inhabited by Bulgarians. The available sources are scarce and offer no details about the process of its formation, merely attesting to its existence. Nevertheless, a careful analysis of the political context allows for the assumption that the emergence of this autonomous domain was a consequence of the collapse of Byzantine authority and the resulting isolation of part of the imperial territory.

Keywords: Belota, Bulgaria, Byzantine Empire, dominion

Христин Лалев
(България, София)

Въпросът за възникване на полусамостоятелното владение на Белота

В края на XII и началото на XIII в., паралелно с възстановяването на българската държава в териториите населени с българи, започнали да се проявяват и процеси, които довели до възникване на поредица от самостоятелни и полусамостоятелни владения. Като цяло тяхната поява била резултат от развитието на сепаратизма във Византия. По-голямата част от тези владения възникнали в граничната зона между България и Византия, и в една или друга степен експлоатирали конфликта между двете държави, който на практика започнал с въстанието на Асен и Петър в 1185 г. и продължил до началото на XIII в., когато по времето на цар Калоян (1197–1207) бил сключен мирен договор.

В три писма от кореспонденцията на папа Инокентий III (1198–1216) се споменава Белота. Писмата се датират от 1202–1203 г. (Дуйчев/Duychev 1942: 1–116). Първото от тях, което е приблизително датирано към лятото на 1202 г., е от Белота до папата и текстът му гласи:

Аз, принцес Белота, преголям грешник, изказвам почит към великата ваша светост, прославена по цял свят. Известявам ти, че ни беше твърде приятно, когато при нас дойде вашият пратеник – архипрезвитерът Доминик – и ни съобщи за ваша светост и за молитвата ви. И аз в името на Бога приветствам великата ваша светост и моля за молитвата и благословията на твоя светост, за да мога да участвам аз, жена ми, децата ми и целият ми род в благодатта на Римската църква. И първият, който mine през наша земя, нека ни донесе писмо и благословия от вас, за да бъдем утвърдени във вашите молитви. (ЛИБИ 3/LIBI 3 1965: 315; DRI 5 1993: № 117)

Второто писмо е датирано от ноември 1202 г. и представлява отговорът на папа Инокентий III до Белота:

До благородния мъж принцес Белота ..., жена му и синовете му.
Получихме с подobaваща благосклонност писмото, което ваше благородие ни изпрати по любимия син, бриндизийския архипрезвитер [Доминик], и разбрахме добре какво съобщавате с него. Радваме се обаче в Господа и одобряваме мъдростта

на ваше благородие, че имате чисто чувството на преданост спрямо нас и Римската църква и искате да бъдете укрепени с нашата благословия и подпомогнати от молитвите ни. И тъй ние напомняме на ваше благородие и ви подканяме по-настойчиво и поръчваме чрез апостолическо писмо, постоянствайки смирено в предаността си към нас и апостолическия престол, да приемете благосклонно и да се стараете да оказвате почит на любимия син Й.[Йоан], капелан и наш близък, пратеник на апостолическата църква, мъж предвидлив и разсъдлив, когото поради благочестието и честността му ние и нашите братя обичаме в Господа с особена обич между останалите наши капелани. Разбира се, ние ви имаме дълбоко в сърцето и отправяме молитви към Господа да ви даде да минете по същия начин през земните блага, за да получите най-последно вечните. Дадено в Латеран като горното [писмо]. (ЛИБИ 3/LIBI 3 1965: 317; DRI 5 1993: № 119)

Третото писмо е писмо от папата до българския архиепископ, в което Белота е бегло споменат като един от хората, изпратили писмо до Инокентий III, заедно с българския владетел Калоян и самия архиепископ (ЛИБИ 3/LIBI 3 1965: 321; DRI 6 1995: № 143).

От оскъдните сведения в писмата и съществуващите косвени податки можем да заключим, че Белота е бил управител на самостоятелно владение в българския северозапад и се намирал в тесни връзки с цар Калоян (1197–1207), за което особено силно свидетелства третото писмо. Предполага се, че владението на Белота е било в района на крепостта Браничево¹. Как е възникнало това владение и каква е била неговата съдба обаче остава неизвестно, поради липса на извори. Според някои изследователи, подобно на сепаратистите в Македония и Родопската област, (Добромир Хриз, Иванко и Йоан Спиридонали) това владение играло роля при процеса на освобождаване на българските земи в северозападна посока (Николов/Nikolov 2011: 185–186).

Настоящата статия ще се опита да внесе яснота по въпроса за генезиса на това полусамостоятелно владение като се отчетат особеностите на политическата ситуация в територията, където предполагаемо то възниква.

Всъщност, с оглед на оскъдността на изворовата база, единствено сведенията за развитието на политическата ситуация в района биха могли да ни дадат евентуална представа какви са причините за появата на това владение. След 1064 г., когато унгарците превземат Белград при едно нападение срещу Византия, никаква промяна в политическата ситуация на тези земи не настъпва чак до 1183 г. (Петров/Petrov 1957: 84–92). В този период те влизали в пределите на Византия. През 1183 г. Белградско и Браничевско били завладени от унгарците при поредното им нападение срещу империята, но през 1185 г., по силата на сключен договор, те били върнати на Византия като зестра на унгарската принцеса Маргарита, която се омъжила за византийския император Исак II Ангел (1185–1195; 1203–1204) (Ангелов/Angelov 1968: 196, 198–199). Така Белград и Браничево отново влезли в пределите на империята. Те останали византийско притежание до 1195 г.

Какво е станало със споменатите области след посочената година има разногласия сред изследователите. Първоначално П. Ников развива тезата, че през 1195 г. унгарците се възползвали от детронирането на император Исак II Ангел и завзели тези области, които задържали до 1202 г., когато били прогонени оттам от българите (Ников/Nikov 1922: 8–9). Впоследствие той развива нова хипотеза, според която византийската власт в

¹ Въпросът с местонахождението на владението на Белота е спорен, тъй като хипотезите в тази посока се градят изцяло върху косвени податки в изворите. Въпреки това може да се приеме, че това полусамостоятелно владение е било разположено в северозападните български територии, тъй като единствените известия са за тази посока (Николов/Nikolov 2011: 183–190; Божилов/Bozhilov 1977: 71–81).

региона се задържа чак до 1201 г., когато по силата на сключения мирен договор между Византия и България, Белград, Браничево и Ниш били отстъпени на българската държава (Ников/Nikov 1930: 96–153). Д. Цухлев се съгласява с първоначалното становище на Ников и отнася присъединяването на тези земи към България през 1202 г. (Цухлев/Tsuhlev 1932: 108). В. Златарски отбелязва само, че „не се знае“ кога тези територии били присъединени към България (Златарски/Zlatarski 1994: 149). П. Петров използва сведенията в една спорна по своята датировка унгарска грамота, за да подкрепи хипотезата, че българите сложили ръка върху Белград, Браничево и Видин още през 1195 г. (Петров/Petrov 1957: 88–90). Според него през тази година унгарците спазили договорката си с Византия за обща атака срещу българите и нападнали България. Но, тъй като византийският поход от юг не се състоял, защото император Исак II Ангел бил свален в момента, когато се готвел да тръгне на война, унгарците трябвало да се сблъскат с цялата сила на Асеновци. Те били отблъснати и като резултат Видин, Белград и Браничево останали без сериозна защита. Така тези области били присъединени от българите още през 1195 г. Доколкото тази хипотеза се основава единствено на спорната унгарска грамота (която не е запазена в оригинал, а в по-късен препис от втората половина на XIII в.), тя остава недоказуема въз основа на наличните извори. Въпреки че определя доводите на П. Петров като „неубедителни“ Ив. Божилов се съгласява с неговото виждане за съдбата на северозападните български земи (Божилов/Bozhilov 1977: 80). Собствено мнение по въпроса изказва и Хр. Димитров, който счита, че през 1195 г. унгарците присъединили Белградска област, а българите – Браничевска, Нишка, Видинска и Софийска област (Димитров/Dimitrov 1998: 125).

Обикновено изследователите приемат, че към 1195 г. Видин вече е в пределите на българската държава. Доказателство за това е фактът, че византийският митрополит на града бил принуден да избяга, тъй като предпочел да остане верен на византийските църковни структури (Николова/Nikolova 1997: 212). Като цяло обаче нямаме категорично известие кога точно градът е завладян от българите. Трябва да отбележим, че със сигурност към 1203 г. Видин вече е влизал в пределите на българската държава, тъй като виждаме името на неговия митрополит да се споменава в едно писмо на българските висши духовници до папа Инокентий III, във връзка с преговорите по сключването на унията с Рим от страна на българския цар Калоян. Така присъединяването на Видин към българската държава може най-общо да се разположи в периода 1195–1203 г. (Попов/Роров 2017: 105). Както вече стана дума, повечето изследователи са склонни да отнесат събитието към 1195 г. Възниква въпросът, дали това се отнася и за района на Белград и Браничево?

Нека да проследим хода на събитията. След 1185 г., когато Белград и Браничево са върнати на Византия, следващото значимо събитие, отразено в изворите, е преминаването на германските кръстоносци по времето на Третия кръстоносен поход. През 1189 г., когато кръстоносците, водени от германския император Фридрих I Барбароса (1152-1190), се появили на Балканите именно при Белград и Браничево, те навлезли на византийска територия (Койчева/Koycheva 2004: 149; Гагова/ Gagova 2004: 75). След като преминали през контролираните от византийците Белград и Браничево, при движението си по Диагоналния път, кръстоносците достигнали до Ниш, където ги посрещнали не византийски представители, а сръбските бунтовници, водени от братята Стефан Неман, Срацимир и Мирослав (Койчева/Koycheva 2004: 149). Сведенията, за това че към онзи момент сърбите владеели гр. Ниш, са дадени от западните летописци. В съчинението „История на похода на император Фридрих I“ от Ансберт, който е участник в похода и един от приближените на императора, се казва следното:

И когато цялата войска се събра при Ниш, град някога укрепен, но през времето на гръцкия тиранин Андроник [император Андроник I Комнин (1183–1185)] разрушен от честоспоменавания унгарски крал Бела [Бела III (1172–1196)], и се забави три и повече дни поради пазаруване, същият велик жупан на име Неман и неговият брат на име Срацимир посрещнаха господаря император с голямо тържествено шествие. ... Освен това същите жупани заедно с третия си брат Мирослав бяха завзели с въоръжена сила града Ниш, бяха изтръгнали от гърците земята около него, а след това и цялата оная земя чак до Стралиц [вероятно Средец] и я бяха подчинили под своята власт. ... След като работите бяха уредени по тоя начин кръстоносците потеглиха от Ниш [30 юли 1189 г.]. Ние се сбогувахме с нашите приятели сръбските велики жупани и потеглихме напред по стръмните и трудни горски пътища. (ЛИБИ 3/LIBI 3 1965: 254, 255, 259; MGH SRGNS 5 1928: 1–115)

В Хрониката на презвитер Магнус от XII в. е поместено едно писмо от Дитполт, епископ на гр. Пасау, до херцог Леополд Австрийски. Като участник в Третия кръстоносен поход Дитполд пише следното:

А когато дойдохме до града Ниш, посрещна ни там с най-голям блясък великият жупан на Сърбия, когото господарят император прие с почит и като обсъди с него много работи, даде му прилични дарове, а също и сам получи големи дарове от него. (ЛИБИ 3/LIBI 3 1965: 209; MGH SS 17 1861: 509–517)

В *Historia peregrinorum*, съчинение писано в Западна Европа от анонимен автор през XVII в., се казва следното:

След вихъра на сраженията, но все пак при ясно и приветливо време, нашите вече приближаваха града Ниш. Неман и Срацимир, велики жупани на Сърбия и Рашка, заедно с третия си брат Мирослав неотдавна бяха изтръгнали от Константинополската империя тоя град заедно с цялата област наоколо и го бяха подчинили на властта си. ... след като престоя при Ниш цели шест дни, за да може войската да си отпочине, императорът [Фридрих Барбароса] най-напред се отблагодари за оказаните почести и услуги и после се сбогува със споменатите жупани. (ЛИБИ 3/LIBI 3 1965: 227–228; MGH SRGNS 5 1928: 116–172)

От приведените по-горе извори става видно, че към края на юли 1189 г. Ниш бил твърдо в ръцете на сърбите, които били улеснени при превземането му от факта, че укрепленията на града били силно пострадали при унгарското нахлуване на византийска територия няколко години по-рано². Разбира се, това обстоятелство било предопределящо и за евентуална бъдеща загуба на града, тъй като удържането му, без сериозни поправки по крепостните стени, не било възможно.

Контролирайки Ниш и околните територии през лятото на 1189 г. сърбите успели да прекъснат връзката на Белград и Браничево с Константинопол. Неманичите били завладели земите около Ниш и чак до София (Гагова/Gagova 2004: 88). След като в началото на 1190 г. кръстоносците напуснали пределите на Балканите, освободеният от тяхното присъствие византийски император Исак II Ангел, предприел действия, които довели до това, че през 1190 г. в околностите на Ниш сърбите били разбити от византийската армия и били принудени да напуснат окупираните земи (Ангелов/Angelov 1968: 206–207). Така

² Интересно е, че в Житието на Стефан Неманя, където съвместните унгарско-сръбски действия срещу империята през 1183 г. са описани, се казва, че Ниш бил разрушен от сърбите, а не от унгарците (Стара српска књижевност 1970: 85).

Диагоналният път бил отворен и връзката на Белград и Браничево с византийската столица била възстановена. Това положение обаче не се задържало дълго. След победата на българите срещу Исак II Ангел в Тревненския проход през 1190 г., те преминали в настъпление, навлезли в областта на Средец и Ниш и проникнали дълбоко по долината на Струма. Средец бил превзет към 1194 г., а опитът за византийска контраатака завършил с тежко поражение за византийците при Аркадиопол (дн. Люлебургас) през същата година (Златарски/Zlatarski 1994: 80; Ангелов, Чолпанов/Angelov, Cholpanov 1994: 104–105). Така Белград и Браничево за пореден път се оказали откъснати от имперския център Константинопол.

С оглед на така създалото се положение можем да допуснем, че местното население (което било преобладаващо българско по своя етнически характер) само е поело политическите дела в ръцете си и е прогонило византийската администрация, която все още се задържала в района. Явен приоритет за Асеновци по това време била войната срещу Византия в южна посока и те нямало как да изпратят сериозни войскове части на северо-запад. Така се стигнало до формиране на полусамостоятелното владение начело с Белота, което би следвало да се предположи, че е инициатива на местното българско население. Косвено доказателство за това е и вероятният български произход на Белота (Божилов/Bozhilov 1977: 71–81). Моментът, в който може да се разположи това събитие, е след овладяването на Видин и Средец от Асеновци около 1195 г. Наличието на полусамостоятелното владение на Белота в следващите години, свидетелства за това, че тези територии не били пряко завладени от войските на братята Асеновци, както предполагат някои изследователи. Ако тези територии бяха пряко завладени от армията на Асен и Петър, то едва ли в тях би се обособило такова владение³. Аналогия можем да потърсим с владението на Добромир Хриз в югозападна посока. Въпреки че действията на Хриз били в тясна връзка с въстанието на Асеновци, в крайна сметка и при него се стига до формиране на полусамостоятелно владение. От тази гледна точка, появата на владението на Белота може да се разглежда по-скоро като резултат от разпада на Византия в края на XII в. и развитието на сепаратистичните тенденции по нейните земи. Една особеност, която е характерна за генезиса на повечето подобни владения по българските земи по това време.⁴

Доколко Белота е бил във връзка с Асеновци още от началото на своите действия или пък е изпратен от Търново с определени задачи, не можем да кажем, поради абсолютната липса на сведения в известните извори. До откриването на нови извори тези въпроси ще останат открити.

Прави впечатление, че споменатият Белота сам се титулува, в писмото си до папата – *princeps*, титла, с която го определя и папата в своето писмо до него. Тази титла не се употребява официално в България през разглеждания период (Пантев, Божилов, Илиев, Илиев, Захариев, Диков/Pantev, A., Iv. Bozhilov, I. Iliev, N. Iliev, Z. Zahariev, T. Dikov 2008: 62–63; Билярски/Bilyarski 1998). Това би следвало да означава, че Белота сам се е титулувал така. Доколко обаче е официално приета от него титла, не може да се

³ Допълнително доказателство за това, че Белота е стоял начело на полусамостоятелно владение е фактът, че той води лична кореспонденция с папата. Това показва независимото му положение. Едва ли папата би си кореспондирал лично с някой провинциален български аристократ или областен управител, подчинен на цар Калоян, докато в същото време води кореспонденция със самия български владетел. Ив. Божилов дори предполага, че Белота е бил приближен на Асеновци или техен близък роднина. За подобно нещо обаче нямаме никакви индикации в изворите (Божилов/Bozhilov 1977: 71–81).

⁴ По въпроса за византийския сепаратизъм от края на XII и началото на XIII в., вж. също Cheynet 1990: 427–458; Hoffmann 1974.

докаже, поради липса на извори. Ако тръгнем по пътя на аналогията, то можем да потърсим сведения в наличните западноевропейски съчинения за какви лица се употребява тази титла. За сравнение, най-удачно в случая е да се използва съчинението на участника в Третия кръстоносен поход – Ансберт, „История на похода на император Фридрих I“ (ЛИБИ 3/LIBI 3 1965: 245–291). Там с думата *princeps* са означени автономните господари, едри феодали и висши военни ръководители, които участват във военните съвети и са част от обкръжението на германския император, а също така и висшите византийски аристократи, носители на високи дворцови титли (напр. *севаст*), които пристигат в лагера на западните рицари, за да водят преговори от името на византийския император. С оглед на това можем да заключим, че папата и западния свят са възприемали Белота като автономен господар на част от българските земи. Кое е поредното доказателство, че подвластните му територии са били обособени в самостоятелно владение.

С владението на Белота в северозападните български земи се поставя началото на една дълга поредица от прояви на сепаратизъм в тази част от българското политическо пространство, които през XIII и началото на XIV в. ще се материализират в няколко самостоятелни владения, като в крайна сметка ще се стигне дори до формиране на династичната линия на Шишман и неговите наследници във Видин – прецедент в българската политическа практика от този период. Тези прояви на сепаратизъм предопределят и развитието на Видин като алтернативен на Търново политически център в българските земи. Опитите на цар Йоан Александър (1331–1371) да преодолее натрупалите се проблеми от политически характер в крайна сметка няма да донесат траен успех и те ще се превърнат във водещ фактор за възникването на Видинското царство на цар Йоан Срацимир.

ЛИТЕРАТУРА

- Ангелов 1968: Ангелов, Д. История на Византия. Втора част 867-1204. София: Наука и изкуство (Angelov 1968: *Angelov, D. Istoriya na Vizantia. Vtora chast 867-1204. Sofia: Nauka i izkustvo*).
- Ангелов, Чолпанов 1994: Ангелов, Д., Б. Чолпанов. Българска военна история през Средновековието (X–XV век). София: БАН (Angelov, Cholpanov 1994: *Angelov, D., B. Cholpanov. Balgarska voenna istoriya prez Srednovekovieto (X –XV vek). Sofia: BAN*).
- Биярски 1998: Биярски, Ив. Институциите на средновековна България. Второ българско царство (XII-XIV век). София: УИ „Св. Климент Охридски“ (Bilyarski 1998: *Bilyarski, Iv. Institutsiite na srednovekovna Balgaria. Vtoro balgarsko tsarstvo (XII–XIV vek). Sofia: UI Sv. Kliment Ohridski*).
- Божилков 1977: Божилков, Ив. Белота – български властел от началото на XIII в. – ИПр, № 1, 71–81 (Bozhilov 1977: *Bozhilov, Iv. Belota – balgarski vlastel ot nachaloto na XIII v. – IPr, № 1, 71–81*).
- Гагова 2004: Гагова, Кр. Кръстоносните походи и средновековна България. София: УИ „Св. Климент Охридски“ (Gagova 2004: *Gagova, Kr. Krastonosnite pohodi i srednovekovna Balgaria. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“*).
- Димитров 1998: Димитров, Хр. Българо-унгарски отношения през Средновековието. София: АИ „Проф. Марин Дринов“ (Dimitrov 1998: *Dimitrov, Hr. Balgaro-ungarski otnosheniya prez Srednovekovieto. Sofia: AI „Marin Drinov“*).
- Дуйчев 1942: Дуйчев, Ив. Приписката на папа Инокентия III с българите. Увод, текст и бележки от Ив. Дуйчев. – ГСУ-ИФФ, № 3, 1–116 (Duychev 1942: *Duychev, Iv.*

- Pripiskata na papa Inokentiya III s balgarite. Uvod, tekst i belezhki ot Iv. Duychev. – GSU-IFF, № 3, 1–116).
- Стара српска књижевност 1970: Живот Стефана Неманье од краља Стефана Првовенчаног. – В: Стара српска књижевност. Кн. 1. Нови Сад-Београд (Zhivot Stefana Nemanje od kralya Stefana Prvovenchanog. – V: Stara srpska knyizhevnost. Кн. 1. Novi Sad-Beograd).
- Златарски 1994: *Златарски, В.* История на българската държава през средните векове. Том 3. Второ българско царство. България при Асеновци (1187–1280). Второ фототипно издание. София: АИ „Проф. Марин Дринов“ (Zlatarski 1994: *Zlatarski, V.* Istoriya na balgarskata darzhava prez srednite vekove. Tom 3. Vtoro balgarsko tsarstvo. Balgaria pri Asenevtsi (1187–1280). Vtoro fototipno izdanie. Sofia: AI „Prof. Marin Drinov“).
- Койчева 2004: *Койчева, Е.* Първите кръстоносни походи и Балканите. София: Векове (Koycheva 2004: *Koycheva, E.* Parvite krastonosni pohodi i Balkanite. Sofia: Vekove).
- Ников 1922: *Ников, П.* История на Видинското княжество до 1323 г. – ГСУ-ИФФ, 18, 1–120 (Nikov 1922: *Nikov, P.* Istoriya na Vidinskoto knyazhestvo do 1323 g. – GSU-IFF, 18, 1–120).
- Ников 1930: *Ников, П.* Съдбата на северозападните български земи през средните векове. – БИБ, № 1, 96–53 (Nikov 1930: *Nikov, P.* Sadbata na severozapadnite balgarski zemi prez srednite vekove. – BIB, № 1, 96–153).
- Николов 2011: *Николов, Г.* Самостоятелни и полусамостоятелни владения във възобновеното Българско царство (края на XII – средата на XIII в.). София: Гутенберг (Nikolov 2011: *Nikolov, G.* Samostoyatelni i polusamostoyatelni vladeniya vav vazobnovenoto Balgarsko tsarstvo (kraya na XII – sredata na XIII v.). Sofia: Gutenberg).
- Николова 1997: *Николова, Б.* Устройство и управление на Българската православна църква (IX–XIV век). София: АИ „Проф. Марин Дринов“ (Nikolova 1997: *Nikolova, B.* Ustroystvo i upravlenie na Balgarskata pravoslavna tsarkva (IX–XIV vek). Sofia: AI „Prof. Marin Drinov“).
- Пантев, Божилов, Илиев, Илиев, Захариев, Диков 2008: *Пантев, А., Ив. Божилов, И. Илиев, Н. Илиев, З. Захариев, Т. Диков.* Град Видин. Кратък исторически очерк. София: Анубис (Pantev, Bozhilov, Iliev, Iliev, Zahariev, Dikov 2008: *Pantev, A., Iv. Bozhilov, I. Iliev, N. Iliev, Z. Zahariev, T. Dikov.* Grad Vidin. Kratak istoricheski ocherk. Sofia: Anubis).
- Петров 1957: *Петров, П.* Към въпроса за освобождението на Видинска, Белградска и Браничевска област от византийско иго и за присъединяването им към Втората българска държава. – ИПр, № 2, 84–92 (Petrov 1957: *Petrov, P.* Kam vaprosa za osvobozhdenieto na Vidinska, Belgradska i Branichevska oblast ot vizantiysko igo i za prisaedinyavaneto im kam Vtorata balgarska darzhava. – IPr, № 2, 84–92).
- Попов 2017: *Попов, Т.* Българската държавна традиция във Влашката низина, Молдова и Бесарабия от края на XII до края на XV в. София: Пропелер (Popov, T. Balgarskata darzhavna traditsiya vav Vlashkata nizina, Moldova i Besarabiya ot kraaya na XII do kraaya na XV v. Sofia: Propeler).
- Цухлев 1932: *Цухлев, Д.* Историята на града Видин и неговата област. (Видинско, Кулско, Белоградчишко, Ломско, Оряховско, Вратчанско, Фердинандско, Берковско и Крайна). София: Печатница „П. Глушковъ“ (Tsuhelev 1932: *Tsuhelev, D.* Istoriyata na grada Vidin i negovata oblast. (Vidinsko, Kulsko, Belogradchishko, Lomsko, Oryahovsko, Vrachansko, Ferdinandsko, Berkovsko i Krayna). Sofia: Pechatnitsa „P. Glushkova“).

- ЛИБИ 3 1965: *Historia de expedition Friderici imperatoris*. – ЛИБИ 3. София: БАН, 245–291; *Chronicon Magni Presbyteri. Epistula Dietpo idi episcopi ad Leopoldum Ducem*. – ЛИБИ 3, София: БАН, 208–213; *Historia peregrinorum*. – ЛИБИ 3. София: БАН, 221–244; Папа Инокентий III – цар Калоян. Писма. – ЛИБИ 3. София: БАН, 307–373 (*Historia de expedition Friderici imperatoris*. – LIBI 3. Sofia: BAN, 245–291; *Chronicon Magni Presbyteri. Epistula Dietpo idi episcopi ad Leopoldum Ducem*. – LIBI 3. Sofia: BAN, 208–213; *Historia peregrinorum*. – LIBI 3. Sofia: BAN, 221–244; *Innocentii III papae et Caloiahannis regis. Epistole*. – LIBI 3. Sofia: BAN, 307–373).
- Cheyne 1990: Cheynet, J.-Cl. *Pouvoir et Contestations à Byzance (963–1210)*. Paris.
- DRI 5 1993: *Die Register Innocenz' III., 5. Band: 5. Pontifikatsjahr, 1202/1203. Texte*. Bearbeitet von Othmar Hageneder unter Mitarbeit von Christoph Egger, Karl Rudolf und Andrea Sommerlechner. Wien.
- DRI 6 1995: *Die Register Innocenz' III., 6. Band: 6. Pontifikatsjahr, 1203/1204. Texte und Indices*. Bearbeitet von Othmar Hageneder, John C. Moore und Andrea Sommerlechner gemeinsam mit Christoph Egger und Herwig Weigi. Wien.
- Hoffman 1974: *Hoffmann, J. Rudimente von Territorialstaaten im byzantinischen Reich. Untersuchungen über Unabhängigkeitsbestrebungen und ihr Verhältnis zu Kaiser und Recht (Miscellanea Byzantina Monacensia 17)*. München.
- MGH SRGNS 5 1928: *Historia de expeditione Friderici imperatoris*. – *Monumenta Germaniae Historica Scriptores Rerum Germanicarum Nova Series*, vol. 5. Berlin, 1–115; *Historia Peregrinorum*. – *Monumenta Germaniae Historica Scriptores Rerum Germanicarum Nova Series*, vol. 5. Berlin, 116–172.
- MGH SS 17 1861: *Magni Presbyteri Chronicon*. – *Monumenta Germaniae Historica Scriptores*, vol. 17. Hannover, 509–517.